

Chrétien aanwezig, maar nog niet benadrukt. In het Noorden levert Keye echter niet bepaald een amuserende bijdrage, met uitzondering wellicht van de *Möttuls saga*. Zijn gevecht met Erex wordt lapidair en objectief weergegeven. Keyes gespot in *Ívens saga* lijkt in een Noordse context té stuitend te zijn om de hofmaarschalk te gebruiken als bron van vermaak. Keyes nederlaag in de *Percevals saga* kan als té verdiend beschouwd worden om hierom te kunnen lachen. In de IJslandse Artursaga's is Keyes literaire rol verwaarloosd. De culturele context veroordeelde Arturs *seneschal* en probeerde hem de mond te snoeren. De IJslanders hebben goed geluisterd naar de wijze woorden van Óðinn in het *Edda*-gedicht *Hávamál* (strofe 65): 'De woorden die een man tegen een ander zegt moet hij zelf vaak duur betalen'.⁷³

Summary

This contribution discusses the portrayal of Kay, King Arthur's seneschal, in the Old Norse adaptations of the *Lai du cort mantel* and of Chrétien's *Erec*, *Yvain*, and *Perceval*. In the Celtic tales, Kay is Arthur's foremost warrior. He is portrayed positively. Chrétien turns the seneschal into a foul-mouth who behaves un-courtly. Research has demonstrated that Kay is essential to the structure of the romances: he offers necessary stock situations. Because of his overbearing behaviour, the protagonists embark upon adventures and the first obstacle to overcome is Kay.

In the Arthurian saga's, Kay's sharp tongue is his *only* feature. The Icelandic Kay suffers more harsh defeats than in the romances. His overthrows are shameful and the court's reaction does not reveal any sympathy. Chrétien's romance audience rejoices in the protagonists' honour, the sagas mock the loser's shame. (Because of the tale's theme, a chastity test for the knights' lovers, the *Lai du court mantel* and *Möttuls saga* offer a different take on Kay. His ill speech is present, but it seems justifiable. The texts let the seneschal get away with his scolding.) Overall can be concluded, that Old Norse society, unfamiliar with courtly conditions, condemned Kay because of his mocking. In this respect, Arthur's seneschal can range himself with saga-'heroes' such as Hrafnkell and with trickster-god Loki.

Guyart Desmoulins' *Bible historiale*, voorbeeld voor de *Historiebijbel van 1361*?

Mikel M. Kors

In het jaar 1295 voltooidde Guyart Desmoulins zijn Franse historiebijbel, die bekend is onder de naam *Bible historiale*. Een historiebijbel omvat gewoonlijk alleen de historische boeken van de bijbel, wat wil zeggen dat uitsluitend de historisch verhalende stof wordt opgenomen, zoals de *Pentateuch*, de *Kronieken* en de *Evangelien*. De profetische (zoals *Jeremia* en *Jesaja*) en didactische stof (bijvoorbeeld *Spreuken* en *Wijsheid*) ontbreekt. Vrijwel alle historiebijbels in de volkstaal, ook die van Desmoulins, zijn gebaseerd op een Latijns voorbeeld, de *Historia scholastica* van Petrus Comestor (†1179). De historische boeken zijn hierin ontleend aan de Latijnse *Vulgata*, soms in een bewerkte vorm en meestal uitgebreid met glossen en commentaren. De volkstalige traditie voegt hier later onbekommerd apocriefe en profane verhalen aan toe.

Guyart Desmoulins (*1251-?) was kannunik in de stiftkerk van Aire-sur-Lys in Artesië, ca. dertig kilometer van het huidige Lille gelegen, in de buurt van Hazebrouck.¹ In 1295 voltooidde Guyart de *Bible historiale*, in 1297 gevolgd door een tweede editie.

Voor wie Guyart precies vertaalde, is onbekend. In zijn proloog tot de *Bible historiale* zegt hij niet meer dan dat hij op verzoek van *mien special ami* vertaalde. Potz McGerr suggereerde dat het zou kunnen gaan om iemand in de kerkelijke hiërarchie, zoals de deken van Aire, Matthieu Wilkin. Daarmee in tegenspraak lijkt echter de opmerking van Guyart in het bijbelboek *Job*, waarvan hij een bepaalde passus niet vertaalde, omdat "Ieken er door in verwarring zouden kunnen raken".² In zijn proloog tot de editie van 1297 zegt Guyart bovendien dat hij de vertaling maakte *pour faire laies personnes entendre les hystoires des escriptures anciennes* (Den Haag, KB, 71 A 23, f. 1vb). Dergelijke formuleringen zijn weinig passend indien hij voor clerici zou vertalen.

* Dit artikel is het resultaat van onderzoek verricht in het kader van mijn aanstelling als postdoc binnen het interfacultaire onderzoekszwaartepunt 'Christelijk Cultureel Erfgoed' van de Radboud Universiteit Nijmegen. Met dank aan mw. prof. dr. M. Goyens (K.U. Leuven) voor de geboden hulp bij de editie van de Oudfranse prologen in de bijlage.

¹ Zie Rosemarie Potz McGerr, 'Guyart Desmoulins, the vernacular master of histories, and his Bible historiale', *Viator* 14 (1983), 211-44.

² Zie Potz McGerr, op cit., 217.

⁷³ Vertaling van Marcel Otten, *Edda. De liederen uit de Codex Regius en verwante manuscripten* (Baarn 1994), 21. 'Orða peira, / er maðr öðrom segir, / opt hann giöld um getr.' Uit: *Edda. Die Lieder des Codex Regius nebst verwandten Denkmälern*, ed. Gustav Neckel, 4^e oplage door Hans Kuhn bewerkt (Heidelberg 1962), 27. Ook de strofen 22, 31 en 42 hebben betrekking op lasteraars.

Het lijkt meer voor de hand te liggen, zoals Potz McGerr betoogt, dat Robert II (†1302), hertog van Artesië en bekend mecenas van de letteren, de opdracht tot de vertaling heeft verstrekt. Een andere optie is Roberts dochter, die in het begin van de veertiende eeuw de mecenasrol van haar vader had overgenomen.³

In het begin van de veertiende eeuw wordt de *Bible historiale* een van de belangrijkste producten van de Parijse boekhandels en vindt het werk zijn weg naar de hoogste Franse adel. De oorspronkelijke tekst van Guyart wordt reeds aan het begin van de veertiende eeuw aangevuld met andere bijbelboeken uit de reeds bestaande *Dertiende-eeuwse Franse bijbel*, zodat er al gauw geen sprake meer is van een historiebijbel in strikte zin; men spreekt daarom van de *Bible historiale complétée*.⁴ Daarmee was er voor het eerst een serieus alternatief voor de *Dertiende-eeuwse Franse bijbel*, die uit tal van vertalingen was samengesteld en lang niet zoveel commentaar op de schrifttekst bevatte als Desmoulin's versie.

Desmoulin's project is enigszins vergelijkbaar met de belangrijkste Middelnederlandse bijbelvertaling in proza. In 1361 voltooidde Petrus Naghel, kartuizer uit het klooster te Herne (nabij Brussel), een historiebijbel op verzoek van Jan Taye, een burger uit Brussel. In de navolgende decennia vertaalde hij voor hem bovendien tal van andere bijbelboeken, zodat rond 1390 een vrijwel complete bijbel gereed was.⁵ Wat nog ontbrak, werd aan het begin van de vijftiende eeuw ontleend aan vertalingen die worden toegeschreven aan Johannes Scutken.⁶ In deze vorm kwam de verspreiding voor het eerst goed op gang. Hoewel de vervaardiging en receptie van de Nederlands historiebijbel een eeuw later plaatsvonden, is de *Werdgang* van de Franse en Nederlandse vertaling vergelijkbaar: in oorspronkelijke vorm nauwelijks overgeleverd en pas een echt succes in de uitgebreide en aangevulde variant. C.C. de Bruin heeft de parallel ooit nog verder doorgetrokken: Petrus Naghel zou bij zijn overzetting het model van de Franse historiebijbel gevolgd zijn.⁷ De Bruin lijkt er kennelijk van overtuigd dat Desmoulin's bijbel als een legger gebruikt is door de vertaler en er ook stukken uit zou hebben vertaald. Zeker is om te beginnen dat het succes van de Franse bijbel ook tot de Zuidelijke Nederlanden was doorgedrongen,⁸ en het is niet onwaarschijnlijk dat

hogere burgerij en adel een vergelijkbaar boek in hun eigen taal wilden bezitten.⁹ De tweetaligheid van de Zuidelijke Nederlanden biedt daarvoor een plausibele verklaring: de hoogste adel was sterk op de Franse taal en cultuur georiënteerd. Zo is bijvoorbeeld de stichtingsakte van het klooster te Herne, waar Petrus Naghel verbleef, in het Frans gesteld; de graaf van Enghien was dan ook een van de belangrijkste betrokkenen bij de stichting.¹⁰ Anderzijds is het renteboek van Herne over het jaar 1357 in het Middelnederlands opgesteld, wat weer goed past omdat de bezittingen van het klooster voor een belangrijk deel in Vlaanderen en Brabant waren gelegen. We mogen veronderstellen dat Petrus Naghel, die enige tijd prior van het klooster was, het Frans tenminste passief zal hebben beheerst. De *Bible historiale* kan in de streek waar Petrus Naghel leefde en werkte betrekkelijk vroeg bekend zijn geweest: de plaats van ontstaan van deze vertaling, Aire-sur-Lys, lag op dat moment namelijk precies op de Frans-Nederlandse taalgrens.

Veel bewijsmateriaal voor de voorbeeldfunctie van de Franse historiebijbel heeft De Bruin niet gebracht. Maar de kwestie is tot nu toe evenmin verder onderzocht, zodat de vraag naar de waarschijnlijkheid van deze historiebijbel als voorbeeld voor Petrus Naghel nog steeds beantwoord moet worden. De kwestie is thans bovendien eenvoudiger te benaderen, omdat Potz McGerr in 1983 een kleine studie over Desmoulin's tekst heeft gepubliceerd, waarin zij *Genesis* 1-2,3 diplomatisch heeft uitgegeven en de bewerkingstechniek in *Genesis* 1 in vogelvlucht uiteen gezet. Zelf heb ik elders het verslag gepubliceerd van een onderzoek naar de bewerkingstechniek van *Genesis* 1-3 in de *Historiebijbel van 1361*, vergezeld van een kritische editie van de bestudeerde tekst.¹¹ Het is dus betrekkelijk gemakkelijk een vergelijking tussen beide vertalingen te maken en te zien of directe beïnvloeding mogelijk is of niet.¹²

De bewerkingstechniek in de *Bible historiale* en de *Historiebijbel van 1361*

De belangrijkste afwijking van de *Bible historiale* ten opzichte van Comestors *Historia scholastica*, vormt het feit dat de *Genesis*-tekst naar de *Vulgata* vertaald is. In het werk van Comestor worden alleen die bijbelpassages volledig aangehaald waarop het commentaar betrekking heeft. *Historia scholastica* is immers te verstaan als een hulpmiddel bij de studie van de bijbel, maar voor de volkstaal was juist de schrifttekst zelf het primaire doel. We kunnen hier een duidelijke parallel zien met de *Historiebijbel van 1361*, die hetzelfde principe volgt. In zijn *Rijmbijbel* volgt Jacob van Maerlant nog het stramien van de *Historia scholastica* en hij verschaftte zijn lezers dus geen toegang tot de volledige schrifttekst. Het feit dat hij in rijm en niet in proza schreef, betekende sowieso al dat

³ Meer argumenten hiervoor in mijn bijdrage 'Religieuze en maatschappelijke factoren bij middeleeuwse boekproductie. De Franse en Nederlandse Historiebijbel in de veertiende eeuw', *Nederlandse letterkunde*, 8 (2003), 281-95.

⁴ Een goed overzicht over middeleeuwse Franse Bijbelvertalingen biedt P.-M. Bogaert (ed.), *Les Bibles en français. Histoire illustrée du moyen âge à nos jours*. (Turnhout 1991), 14-46.

⁵ Over Petrus Naghel, die vroeger bekend stond als de 'Bijbelvertaler van 1360', en zijn oeuvre zie men mijn 'Bijbelvertaler van 1360 OCart (?)', in: *Verfasserslexikon. Nachtragsband*, 11,1, kol. 249-56. Over de identificatie van de Bijbelvertaler met Petrus Naghel zie men mijn bijdrage 'Die Schenkung einer *Legenda aurea*-Handschrift und die Identität des Bijbelvertalers', in: A. Berteloot, H. van Dijk & J. Hlatky (eds.), 'Een boek dat men te Latine heet *Aurea Legenda*'. *Beiträge zur niederländischen Übersetzung der Legenda aurea*. (Münster 2003), 19-34 (=Niederlande-Studien, 31).

⁶ Of deze toeschrijving gehandhaafd kan worden, vereist stellig verder onderzoek; cf. C.C. de Bruin, *Middelnederlandse vertalingen van het Nieuwe Testament*. (Groningen/Batavia 1935), 372-6, 476-500.

⁷ C.C. de Bruin, op. cit., 191-5. Zijn standpunt werd b.v. overgenomen door Jan Deschamps: 'Als voorbeeld koos hij [=Petrus Naghel] de *Bible historiale* van Guyart Desmoulin's (...)', in: *Middelnederlandse handschriften uit Europese en Amerikaanse bibliotheken* (...). (Leiden 1972), 154.

⁸ Zoals blijkt uit het boekenbezit van Vlaamse en Brabantse adel, vgl. A. Derolez e.a., *Corpus catalogorum Belgii: de middeleeuwse bibliotheekscatalogi der Zuidelijke Nederlanden*; Vol. IV *Provinces of Brabant and Flandria*. (Brussel 2001); *Corpus catalogorum Belgii: de middeleeuwse bibliotheekscatalogi der Zuidelijke Nederlanden*; Vol. I *Province of West Flanders*. (Brussel 1997).

⁹ Dit althans gebeurde in Frankrijk, waar de *Bible historiale* geleidelijk ook zijn weg vond naar de rijke burgerij; vgl. Potz McGerr, 223.

¹⁰ Veel materiaal over Herne is bijeengebracht in: Arnold Beelstens et Jean Ammonius, *Chronique de la Chartreuse de la Chapelle à Hérisson-lez-Enghien*. Publiée et annotée par Edmond Lamalle. (Leuven 1932) (=Bibliothèque de Revue d'Histoire Ecclésiastique, 8).

¹¹ 'De genese van de Historiebijbel van 1361. De bewerkingstechniek in Genesis 1-3', *Nederlandse letterkunde* 8 (2003), 217-55.

¹² De zaak is iets gecompliceerder, omdat Potz McGerr in haar editie niet de varianten ten opzichte van Comestors *Historia scholastica* weergeeft, zodat deze vergelijking ten behoeve van dit artikel eerst nog moest worden uitgevoerd. De bewerkingstechniek wordt door haar overigens heel sober behandeld en de vertaaltechniek komt zelfs nauwelijks aan bod (p. 225-8).

hij absoluut niet de pretentie had zich in de geleerdentraditie van Petrus Comestor te plaatsen.¹³

Guyart Desmoulins maakt in zijn proloog tot de *Bible historiale* een duidelijk onderscheid tussen vulgaat-tekst en commentaar: in de hoofdttekst markeert hij de laatste door het gebruik van een kleinere letter.¹⁴ Latere kopiïsten volgen dat niet blind na, maar gebruiken wel rubrieken en dergelijke om het onderscheid duidelijk te maken. Glossen en andere vormen van explicatie worden apart gezet of met rode inkt gemarkeerd.¹⁵ Petrus Naghel geeft in zijn proloog latere kopiïsten de opdracht om het gemaakte onderscheid tussen vulgaat en commentaar strikt te handhaven (zie ook hieronder). De handschriftelijke overlevering laat zien dat deze aanwijzing nauwkeurig werd opgevolgd. Beide vertalers huldigen als vanzelfsprekend het sacrosanct karakter van de Schrift, dat ook typografisch een andere behandeling verdient dan het commentaar en de andere toevoegingen. Op dit globale niveau is er dus een parallel vast te stellen tussen de Franse en de Nederlandse traditie.

Als we op het niveau van de tekst zelf kijken, dan blijkt directe beïnvloeding, in de zin dat Guyarts vertaling voortdurend door Petrus Naghel zou zijn gebruikt, onwaarschijnlijk. Om te beginnen laat Guyart hele passages uit Comestor weg, die wel voorkomen in de *Historiebijbel van 1361* en voegt hij tal van commentaren en explicaties toe, die we bij Petrus Naghel niet aantreffen (over deze toevoegingen dadelijk meer).¹⁶ Opvallend is voorts dat Guyart veel vaker dan Petrus Naghel Latijnse tekst citeert en vervolgens vertaalt. Sterker nog, sommige van zijn explicaties en glossen zijn gewoon helemaal of grotendeels in het Latijn – een feit dat door Potz McGerr in haar bijdrage niet wordt behandeld. De volgende glos, die niet aan Comestor werd ontleend, is eigenlijk alleen goed te begrijpen als de lezer een redelijke kennis van het Latijn heeft. Het gaat hier om een uitleg op het woord *lumiere*, naar aanleiding van het licht dat God op de eerste dag schiep: *Et lumiere est ditte a luo luys quod Idem est quam purgare / quia purgat tenebras*.¹⁷ Vooral omdat Comestor in geen van deze gevallen de bron is geweest, en er dus geen slaafse trouw aan de grondtekst kan worden verondersteld,¹⁸ moeten we er vanuit gaan dat Desmoulins' doelgroep verrassenderwijs een redelijke vertrouwdheid met het Latijn moet hebben gehad. De passages zijn bovendien te omvangrijk en te frequent om ze kunnen te verklaren als een *captatio benevolentiae*. We mogen veronder-

¹³ Over de status van volkstaal en Latijnse traditie zie Williams-Krapp, "Mijn wille en es niet jegen Gods geloeve ocht jegen de heilige kerke te doene" Zur Rezeption der *Legenda aurea* im deutsch/niederländischem Raum", in: "Een boec... (als voetnoot 5), 9-17.

¹⁴ Potz McGerr, art. cit., 219.

¹⁵ Potz McGerr, 219.

¹⁶ Voorbeeld van grotere weglatingen bij Desmoulins zijn, vergeleken met de editie in de *Patrologia latina* van Migne: kol. 1055 qui- cognovit; kol. 1055 Quidam – kol. 1056 sic (18 regels in de ed. Migne); kol. 1057 Ideo – creabuntur (10 regels in ed. Migne), 1063 Cum – privatur (6 regels in ed. Migne), 1064 Sed – bonum (6 regels), 1065 Vel – potest (maar heeft dertig regels, de navolgende *Epilogus* werd evenmin vertaald).

¹⁷ Andere voorbeelden van Latijnstalige toevoegingen en explicaties vormen de regels 288, 289, 330-1, 353; hier en elders zijn de regelnummers naar de editie van Potz McGerr.

¹⁸ Potz McGerr geeft immers aan dat het handhaven van het Latijn zeker tot doel had het contact met de brontekst zo zichtbaar mogelijk te houden, maar de onderhavige voorbeelden gaan in een heel andere richting. — Zie voor tekstgetrouw vertalen uit respect voor de Latijnse geleerdentraditie Williams-Krapp, art. cit.

stellen dat een man van de letteren als Robert II, de mogelijke opdrachtgever voor deze bijbelvertaling, zeker een behoorlijke passieve kennis van het Latijn zal hebben gehad. Voor zijn dochter Mahaut, die goed geschoold was, mogen we hetzelfde veronderstellen. Hier zien we een groot verschil met Petrus Naghel, die ook wel eens een Latijns woord laat vallen, maar alleen wanneer hij een nadere uitleg bij een vertaling wil geven of als hij een woord onvertaald heeft gelaten.¹⁹ Hij ging er kennelijk vanuit dat zijn opdrachtgever, *in casu* Jan Taye, geen Latijn kende. In een eerdere bijdrage hebben we al laten zien dat Naghel in zijn vertaal- en bewerkingstechniek sterk gericht is op zijn opdrachtgever.²⁰ Hetzelfde procédé zien we bij Guyart, waarmee duidelijk wordt dat vertalingen als deze in feite 'maatwerk' zijn, ondanks het feit dat ze later onder een veel breder publiek verspreiding vonden.

Vermeldenswaard zijn nog een paar parallellen in de bewerkingstechniek. Zowel Desmoulins als Naghel proberen de uitgebreide etymologieën die Comestor geeft tot een minimum te beperken. Dat is begrijpelijk, omdat deze meestal het Latijn, Grieks of Hebreeuws tot onderwerp hebben, en die wellicht zelfs voor de vertalers te moeilijk waren. In een vertaling voor een publiek dat zelfs met het Latijn niet uit de voeten kon, hebben ze in elk geval weinig zin. Verder laten zowel Desmoulins als Naghel de meeste *additiones*, dat zijn toelichtingen op de tekst van Comestor, weg, al is Naghel daarin consequenter.

Uit onderzoek naar de *Historiebijbel van 1361* is gebleken dat Naghel nogal wat verklaringen op de schrifttekst zelf toevoegde en niet aan zijn Latijnse voorbeeld, de *Historia scholastica*, ontleende. Het gaat daarbij om tamelijk algemene kennis waarvoor een directe bron veelal niet valt aan te wijzen; ze komen in ieder geval niet uit de meest voor de hand liggende bron, de *Biblia cum glosa ordinaria*.²¹ Hetzelfde procédé zien we bij Desmoulins; bekijken we de langste toevoeging meer in detail.²²

89-105 bestaat uit drie explicaties bij de tekst van *Historia scholastica* (Gn. 1,1), waarin Comestor een uitgebreide kosmologische uitleg ontvouwt. De eerste biedt een verklaring voor de precieze betekenis van *empyreum*. Als bron voor zijn informatie spreekt Desmoulins van *les theologiens*, wat erop wijst dat hij zich op zeer algemene kennis baseert. Hij eindigt wederom met Latijnse uitleg. De tweede explicatie is een woordverklaring op *scntable* (i.e. *sensibilis mundus*, kol. 1055). De derde betreft een uitleg bij *la region desoubz la lune* (i.e. *regio sublunaris*, idem). Overigens blijkt hier ook heel duidelijk Desmoulins' poging tot verregaande simplificatie: grote stukken van de tekst over kosmologie laat hij weg. Weglatingen en extra toevoegingen, zo kunnen we vaststellen, dienen in Desmoulins' bijbelvertaling een zelfde doel: simplificatie van de tekst en die aldus toegankelijker maken voor een lekenpubliek dat geen toegang had tot de geleerdentraditie.

¹⁹ Een voorbeeld: 'Ciclus was een penninc die XX hellinc dede. Wy selent namaels ende ander woerde die voer sijn, bat verclaren te hare stat' (C.C. de Bruin, *Het Oude Testament*. Eerste stuk. *Genesis* – 2 *Koningen*. (...) Leiden 1977, 30).

²⁰ Zie 'De genese van de Historiebijbel van 1361...'

²¹ Een uitgebreide bespreking in 'De genese van de Historiebijbel van 1361...'

²² In de regels 89-105, 118-21, 216-21, 285-7 (deze komen dus nog bovenop de Latijnse explicaties die Desmoulins had toegevoegd).

De prologen

Guyart Desmoulins schreef bij de eerste editie van zijn *Bible historique* geen proloog, maar bij de volgende, in 1297, liefst twee, waarin hij de aanleiding tot de vertaling en zijn werkwijze uiteenzet. Berger noemt de editie van 1297 "l'édition avec préfaces".²³ Aangezien Petrus Naghel in zijn prologen iets gelijkaardigs doet, is er een goede basis om de beide vertalers op dit punt met elkaar te vergelijken.²⁴ Uit Desmoulins' prologen wordt vaker geciteerd (b.v. in Potz McGerr en Berger), maar zij zijn bij mijn weten nooit integraal uitgegeven. In bijlage volgt een kritische editie van proloog 1 naar het handschrift Den Haag, KB, 78 D 43,²⁵ gevolgd door proloog 2 naar het handschrift Den Haag, KB, 71 A 23.²⁶ Een echt kritische editie, in de zin dat de hele traditie onder de loep is genomen, is dit natuurlijk niet, maar de afwijkingen ten opzichte van de tekstfragmenten die door Potz McGerr en Berger zijn uitgegeven blijken in elk geval gering, en de winst over de volledige tekst te kunnen beschikken leek mij toch aanzienlijk.

Een van de voornaamste redenen om de bijbel te vertalen is volgens de eerste proloog om aan de voortdurende hinderlagen van de duivel te ontkomen. Dit geldt dan met name voor de klerken en priesters die in de tijd die overblijft na hun verplichtingen, zich op goede werken dienen toe te leggen, zodat de duivel hen nooit in ledigheid aantreft. Uiteraard is het werk daarom in eerste instantie opgedragen aan de glorie van God, Maria en de heiligen. Pas daarna gaat het om het *proffit* van degenen die de tekst zullen lezen, en *last but not least*, om dat van de anonieme opdrachtgever. Degenen die iets op zijn Frans hebben aan te merken, wijst hij erop dat hij zo nauwgezet mogelijk, woord-voor-woord heeft vertaald en niets heeft weggelaten of toegevoegd. Hierin klinkt natuurlijk het aloude vertaalprincipe van Hiëronymus door, die vond dat de Bijbeltekst uitsluitend woordgetrouw, *verbum e verbo*, kon worden vertaald. Als we echter kijken naar wat Desmoulins in de praktijk doet, blijkt dat hij zich in de commentaargeeften heel wat vrijheden veroorlooft en zelf van alles toevoegt en weglaat. Het was blijkbaar raadzaam om in de proloog een orthodox geluid te laten horen, want het ging hier natuurlijk wel degelijk om een innovatieve stap: het toegankelijk maken van de Latijnse geleerentraditie voor een breder publiek van Latijn-onkundigen.²⁷

Nog meer in het defensief is Desmoulins in zijn tweede proloog, die in de handschriften direct volgt op de dedicatiebrief die Petrus Comestor vooraf liet gaan aan zijn *Historia scholastica*. Desmoulins zegt dat hij strikt de volgorde van de teksten gevolgd heeft en niets wegliet, en hij vraagt aan de geleerden (*tous clers entendants scriptures*), om zijn fouten te verbeteren en te excuseren. Verder geeft hij aan dat hij de vertaalde bij-

²³ S. Berger, *La Bible française au Moyen Âge. Etude sur les plus anciennes versions de la Bible écrites en prose de langue d'oïl*. (Paris 1884) (reprint Genève, 1967). Het wordt uit Berger's tekst niet duidelijk of de beide prologen in één handschrift voorkomen. Dit lijkt in elk geval wel de oorspronkelijke opzet te zijn geweest, want in zijn tweede proloog verwijst Guiart naar de eerste.

²⁴ De proloog werd kritisch en met variantenapparaat uitgegeven in C.H. Ebbing Wubben, *Over Middelnederlandsche vertalingen van het Oude Testament. Bouwstoffen voor de geschiedenis der Nederlandsche bijbelvertaling*. (Den Haag 1903), 66-76 [een ongewijzigde herdruk, met een inleiding door A.A. den Hollander, verscheen in 1999].

²⁵ Parijs ca. 1370-80. Cf. A. Korteweg e.a., *Praal, ernst & emotie. De wereld van het Franse middeleeuwse handschrift*. Tootonstelligingscatalogus. (Zwolle-Den Haag 2002), inz. 88-9 en 207 nr. 38.

²⁶ Parijs, Fauvelmeester, ca. 1320-40. Cf. A.S. Korteweg, op. cit., inz. 62-3 en 207 nr. 35.

²⁷ Zie W. Williams-Krapp, "Mijn wille en es niet jegen...."

beltekst in een grote letter heeft gezet, de commentaren in een kleinere. Zijn hoofddoel is om leken de historische stof van de bijbel te laten begrijpen. De opdrachtgever blijft in het duister (*la grant instance de uos prieres*).

Een opvallend verschil tussen deze proloog en die van de Middelnederlandsche vertaling, is dat Petrus Naghel veel meer over zijn beoogd publiek zegt en het ook als de belangrijkste aanleiding voor zijn bijbelvertaling neemt. Dat hij een opdrachtgever heeft, blijkt niet eens uit zijn prologen uit de Historiebijbel, maar eerst uit zijn voorrede tot *Spreuken* en *Prediker*. Eén element stemt echter wel overeen, namelijk dat Petrus Naghel wil voorkomen dat men tijd heeft zich aan zonden te wijden, in plaats van die tijd zo godvruchtig mogelijk te besteden. Hij heeft daarbij evident leken op het oog:

(...) ic hope datter menich zalich [=godvruchtig] mensche die onghelert is van clergiën [= die geen Latijn kent; cf. MNW III, 1528, 2b)], zijn profijt in doen ende dat oec enighe liede den tijt daerin corten souden, als si te anderen ydelheyden waert gaen souden op die heilighe daghe die gheordineert ende gheset sijn van der heyligher kerken, dat die ghemene liede op die daghe die kerke oefenen souden.²⁸

Zijn doelgroep bestaat dus uit vrome mensen die het Latijn niet machtig zijn en 'gewone' leken (*ghemene liede*) die zich op kerkelijke feestdagen nogal licht aan ijdelheden zouden overgeven. Bij Desmoulins staat de taak van de priester voorop niet in zonde te vervallen maar altijd een nuttig, God welgevallig werk te doen en zo de macht van de duivel te breken; retorisch gezien lijkt zijn doelgroep bijna bijzaak.

Als we vergelijken wat de beide vertalers over hun werk zeggen, valt op dat Petrus Naghel daarover het meer informatie geeft, en zich ook als een zelfbewuster vertaler dan Desmoulins laat kennen. Zo vraagt hij om evidente fouten en incorrecte vertalingen te verbeteren, echter niet zonder daaraan de belerende waarschuwing toe te voegen: *Mer eer hem yemant daerin onderwinde te beteren of te corrigeren, bezye dat hi sijne verstandelheit wel vast si, ja bi gheautorizeerden boeken*.²⁹ Men bedenke zich dus twee keer voordat men verbetert: men moet zeker zijn van de juistheid van zijn oordeel en dat ook nog eens baseren op boeken die voldoende gezag hebben. De bekommernis om zijn vertaling zo intact mogelijk door te geven, blijkt ook uit Naghels technische aanwijzingen aan kopiisten: hijzelf heeft in zijn netversie nadrukkelijk onderscheiden tussen bijbeltekst en commentaar. Als latere afschrijvers dat onderscheid niet handhaven, beschouwt hij zijn (en hun) werk als mislukt.³⁰

Een laatste onderscheid dat we tot slot willen aanstippen is de verantwoording van de vertaaltechniek bij de Bijbelvertaler. In zijn proloog tot de Historiebijbel zet Naghel de belangrijkste uitgangspunten bij zijn werkwijze uiteen:

Oec en mein ic in dezen werke in ne ghenen punte jeghen die meyninghe der schrifturen te doene, mitter helpen des heylichs gheests daersi mede bescreven is, so meyn icse ghetrouwelic te dietschen so ic naest mach, die letteren houdende van

²⁸ Ebbing Wubben, op. cit., 70, 81-6.

²⁹ Ebbing Wubben, op. cit., 74, 156-9.

³⁰ Ebbing Wubben, op. cit., 75, 165-9, 78, 26-33.

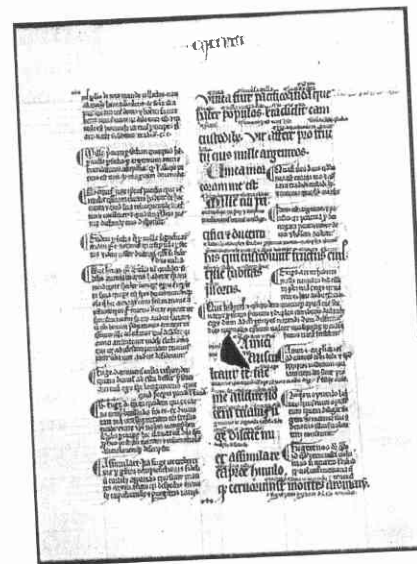
woorden te woorden ofte van zinne te zinne of van beyden onderminghet, so dattet die liede verstaen moghen na den sede van onsen lande. Mer vele woorden, die hier sijn zellen, die men niet volmaectelick ghedietschen en mach, die sal ic dietschen so ic naest mach, mer die meninghe van sulke woorden sal ic te enighere stat daer-neven uutssetten mit eenre peragrafen, also ict vinden sal in wel gheauthoriseerden boeken.³¹

De *meyninghe*, die diepere betekenis van de schrifttekst, moet in elk geval gehandhaafd blijven; in de formulering *mitter helpen des heylighs gheests daersi mede beschreven* is klinkt onmiskenbaar het adagium van Hiëronymus' bijbelvertaling door: *eodem spiritu quo scripti sunt libri (...) eos transferre*" (*Prologus in Pentateuco*). Ondanks deze buiging voor zijn grote voorganger kondigt Petrus Naghel in bovenstaand citaat in feite twee vertaal-principes aan: de woord-voor-woordvertaling en een vrijere, waarin de betekenis behouden blijft. Er blijven gevallen over waarbij Petrus Naghel zich genoodzaakt ziet beide principes met elkaar te combineren. Men zou zich kunnen voorstellen dat hij eerst van een zin een aantal woorden letterlijk en dan de rest vrijer, naar de geest, vertaald heeft. Overigens is dit helemaal niet vanzelfsprekend, want Hiëronymus vond alleen een woord-voor-woord-vertaling voor de schrift acceptabel. Iedereen die het werk van Naghel heeft bestudeerd is echter tot de conclusie gekomen dat hij altijd zeer woordgetrouw en letterlijk vertaalt.³² Hier zien we een duidelijk verschil met Desmoulins, die weliswaar met de mond grote tekstgetrouwheid belijdt, maar die zich in de praktijk veel grotere vrijheden permitteert dan Naghel. Gezien het machtige adellijke publiek dat zijn werk las, was Desmoulins ook misschien gevrijwaard van enig negatief effect van mogelijke kritiek van de seculiere geestelijkheid. Naghel had geen machtige mecenasen en zo kon het debat gemakkelijk belanden op het niveau van de vraag: mag je een lekenpubliek eigenlijk wel de Bijbel in de volkstaal ter hand stellen?

De Latijnse en Middelnederlandse traditie als voorbeeld

Als we bekijken hoe Naghel zijn Historiebijbel opbouwde en hoe hij zijn tekst geleedde, is het goed om ook eens de Latijnse traditie in ogenschouw te nemen. De Bruin vond het immers een opvallende overeenkomst dat Desmoulins en Naghel hun vertaling van de Vulgaat en de commentaargeeften zo duidelijk van elkaar onderscheidden. Maar in de Latijnse handschriftelijke traditie, met name in de *Biblia cum glosa ordinaria*, is het immers algemeen gebruik schrifttekst en commentaar duidelijk van elkaar te onderscheiden. Dit is goed te zien in onderstaand voorbeeld (Cambridge Mass., Houghton Library, lat. 6, f. 83 v, dertiende eeuw, Noord-Oost Frankrijk of Vlaanderen).

De hoofdtekst (*Hooglied*, 8,11-14) is in grote letter, de commentaren zijn in kleinere letter en gemarkeerd met paragraaftekens. Een handschrift als het onderstaande zou Petrus Naghel, ook gezien de herkomst, in handen kunnen hebben gehad. Zijn methode om met rubrieken en paragraaftekens commentaar te markeren moet rechtstreeks uit de Latijnse traditie van de *ordinatio* stammen.³³ Zeker is dat vergelijkbare manuscripten in de kloosterbibliotheek van Herne voorhanden waren en deze wijze van tekstpresentatie Naghel volledig vertrouwd was:

Afb. 1 Cambridge Mass., Houghton Library, lat. 6, f. 83 v, dertiende eeuw, Noord-Oost Frankrijk of Vlaanderen

Natuurlijk is het niet onmogelijk dat Petrus Naghel ooit een *Bible historiale* in handen heeft gehad, maar hij knoopt eerder aan bij de Latijnse traditie dan dat hij zijn Franse voorganger volgt.

Bij de opzet en uitvoering van zijn Historiebijbel lijkt het mij waarschijnlijker dat Petrus Naghel zich op de Middelnederlandse traditie en wel op Jacob van Maerlants *Rijmbijbel* geïnteresseerd heeft. Net als in de *Rijmbijbel* het geval is, neemt Naghel hetzelfde deel uit Flavius Josephus *Bellum Iudaicum* over, en wel onder de titel *Die destruc-*

³¹ Ebbinghe Wubben, op. cit., 73, 136-74, 146.

³² Rita Copeland, 'The fortunes of 'non verbum pro verbo'; or, why Jerome is not a Ciceronian', in: R. Ellis (ed.), *The Medieval Translator. The theory and practice of translation in the middle ages*. (Cambridge 1989), 15-35, i.c. 31; Idem, *Rhetoric, Hermeneutics, and Translation in the Middle Ages. Academic traditions and vernacular texts* Cambridge Studies in Medieval Literature. (Cambridge 1991), 50.

³³ C.C. de Bruin, op. cit., loc. cit.; Theo Coun, *De oudste Middelnederlandse vertaling van de Regula S. Benedicti. Regulae Benedicti Studia. Supplementa 8* (Hildesheim 1980); M.C. Sherwood-Smith, *Studies in the reception of the Historia scholastica of Peter Comestor. The Schwarzwalder Predigten, the Welichonik of Rudolf von Ems, the Scolastica of Jacob van Maerlant and the Historiebijbel van 1360*. (=Medium Aevum Monographs, New Series XX), (Oxford 2000), inz. 147-64. – Lopend onderzoek van Prof. Amand Berteloot (Universiteit Münster), Prof. Geert Claessens (Katholieke Universiteit Leuven) en Dr. Werner Hoffmann (Universiteit Trier) laat een zelfde beeld zien.

³³ Vergelijk over de invloed van de geleerdtraditie op de opmaak van codices M.B. Parkes, 'The Influence of *Ordinatio* and *Compilatio* on the Development of the Book', in: idem, *Scribes, Scripts and Readers. Studies in the Communication, Presentation and Dissemination of Medieval Texts* (London/Rio Grande 1991), 35-70. Vgl. ook J.P. Gumbert 'Zur Typographie der geschriebenen Seite', in: H. Keller e.a. (eds.), *Pragmatische Schriftlichkeit im Mittelalter. Erscheinungsformen und Entwicklungsstufen (Akten des Internationalen Kolloquiums 17.-19. Mai 1989)*. (München 1992) (=Münstersche Mittelalter-Schriften, 65), p. 283-92 (pls. 38-46). – Naghel spreekt ten aanzien van de bijbelvertaling zelfs een keer expliciet van 'die na onser ordinancien volmaect was aldus in duytsche' (cf. Ebbinghe Wubben, op. cit., 83, r. 22-3).

tie van Jerusalem, die bij zowel Maerlant als Naghel de bijbelvertaling afsluit.³⁴ Ook neemt hij een stuk uit Maerlants *Alexanders geesten* over, een vertaling waarnaar Maerlant in zijn *Rijmbijbel* verwijst, maar die hij niet opneemt omdat de tekst dus al voorhanden is. Daarnaast gebruikte Petrus Naghel de *Spiegel historiael*, een werk dat Maerlant in de tijd dat hij de *Rijmbijbel* voltooidde, 1272, nog niet was begonnen.³⁵ We kunnen ons zelfs afvragen of de *Rijmbijbel* niet mede heeft bijgedragen tot de vraag van Jan Taye om een proza-vertaling. Maerlants *Rijmbijbel* werd in de periode waarin de Historiebijbel van 1361 ontstond nog steeds afgeschreven, maar teksten op rijm hadden hun langste tijd gehad en waren zeker niet geschikt om de Latijnse geleerdentraditie door te geven. Bovendien was het evidente nadeel van Maerlants tekst dat alleen het commentaar is opgenomen en niet de lopende Bijbeltekst. In het Brussel van rond 1360 is het inderdaad niet ondenkbaar dat Jan Taye weet had van een Franse historiebijbel die dergelijke nadelen ondervindt.

Conclusie

We moeten vaststellen dat De Bruins hypothese, dat Petrus Naghel de Franse Bijbel als model heeft gebruikt, niet houdbaar is gebleken. Op tekstueel vlak zijn er teveel verschillen, terwijl de overeenkomsten gemakkelijk verklaard kunnen worden vanuit een kennis van en inspiratie op de Latijnse traditie. Het lijkt er zelfs op dat als Petrus Naghel al door een volkstalige traditie geïnspireerd was, dat dat dan de *Rijmbijbel* van Jacob van Maerlant is geweest. De tijd was ook in de Nederlanden rijp geworden voor een prozatekst, voor een vergelijkbaar project als dat van Desmoulins bijna een eeuw eerder.

Bijlage. Kritische editie van de prologen

Proloog 1 (Den Haag, KB, 78 D 43)

[f. 1ra] POur ce que le dyable, qui chascun jour empeesche, destourbe et enordist les cuers des hommes par oiseute et par mil las qu'il a tendus pour nous prendre et entrer en nos cuers, comme cil qui onques ne cesse de nous guetier, comment il nous puisse mener a pechié pour noz ames traire en son puant enfer aveuque(z) lui; est il mestiers a nous clers et prestres de sainte Eglise, qui devons estre lumiere du monde, que nous, après nos heures et nos oroisons, entendons a aucune bonne oeuvre faire, si que li peres des dampnéz, li dyables, quant il nous vient assaillir de ses ordes temptacions, ne nous truisse oyseux, par quoy il ait achoison de ligierement entrer en noz cuers et nous face cheoir par pechié: premierement par pensee et après par oeuvre. Si devons sor toutes riens fouir oyseuse, et entendre touz jours a faire aucune bonne oeuvre qui a Dieu

³⁴ Of hij daarvoor Maerlants werk ontrijmde of zelf naar Josephus vertaalde, is een kwestie die nog niet uitgemaakt is. Er is overigens geen handschrift dat Historiebijbel in de door de vertaler bedoelde volgorde levert. Het colofon van de vertaling staat echter wel na de *Destructie*, zodat zeker is dat dit de oorspronkelijke opzet was; zie over deze kwestie mijn bijdrage 'De Historiebijbel van 1361. Een poging tot reconstructie', *Ons geestelijk erf*, 2002, 3-14.

³⁵ Vergelijk 'De genese van de Historiebijbel van 1361...', 10

plaise et au dyable soit contraire et ennuieuse. Et pour ce que li dyables qui chascun jour m'a fait pechier par oyseuse ne m'i puist mais trouver, mais touz jours essoingne d'aucune bonne oeuvre [ai je] qui a Dieu plaise ay je, [f. 1rb] qui sui prestres et chanoines de Saint Pieres d'Aire, de l'arceveschié de Terouene, a la loenge de Dieu et de la vierge Marie et de tous sains, et après au proffit de touz ceulz qui ceste oeuvre verront et a la requeste d'un mien especial ami qui moult desire le proffit de m'ame translaté les livres historiaux de la Bible de latin en ronmans, en la maniere que li maistres en hystoires les escollastez, en laissant des hystoires ce dont il n'est mie mestier de translater, en faisant plainnement le texte des livres hystoriaux de la Bible. Si pri a touz ceulz qui ces translacions liront que, s'il ya aucune chose a reprendre en l'ordonance du ronmans, qu'il m'aient pour excuse. Quar, sur l'ame de moy, je n'i ay riens mis ne ajousté, fors pure verité, si comme je l'ay trouvé au latin de la Bible et des hystoires les escollastez et qui les vorroit regarder, on y porroit pertement prouver la pure verité de toutes ces translacions, come je les ay traites du latin mot a mot ainsi comme je les raconte. Si rens graces a Dieu de l'espace de vie et de la santé et de tant de sens qu'il ma presté tant que j'ay si grand oeuvre [f. 1va] et si sainte, parfaite et accomplie. Si pri a touz ceulz qui l'orront qu'il veullent Dieu prier pour moy et pour celuy pour qui amour je l'enpris qu'il nous veulle tenir en son service, et après nous mors, nous doit regner avecques les sains en paradis, cil qui vit et regnera sans fin pour les siecles des siecles. Amen. En l'an de grace mil deux cens quatre vins et onze en moy de juing, ou quel je fui nés et ou quel j'oy quarante ans accomplis, comencai je ces translacions et les oi parfaites en l'an mil deux cens quatre vins et quatorze ou mois de fevrier. En l'an de grace mil deux cens nonante et sept, ou jour Saint Remy fui je esleus et fais doyen de Saint Pierre d'Ayre, dont je estoie chanoine, si comme devant est dit.

[Omdat de duivel, die ons elke dag hindert en het ons lastigmaakt, en die de harten van de mensen bederft door ledigheid en duizend strikken waarmee hij probeert ons te vangen en in onze harten te dringen, zoals hij nooit ophoudt ons te beloeien, hoe hij ons tot zonde kan brengen, zodat hij onze zielen met hem mee kan voeren naar zijn stinkende hel; daarom is het onze taak als klerken en priesters van de heilige kerk, die het licht moeten zijn van de wereld, om na onze getijden en gebeden ons te richten op het verrichten van enig goed werk, opdat de vader van de verdoemden, de duivel, wanneer hij ons komt aanvallen met zijn vuige bekeringen, ons niet ledig aantreft, waardoor hij gelegenheid heeft makkelijk in onze harten te komen en ons te laten vallen door zonde: eerst in gedachten en vervolgens in de praktijk. Wij moeten vooral niets ontvluchten uit luiheid, en ons alle dagen richten op enig goed werk en dat doen dat god behaagt, maar de duivel nadelig en onaangenaam is. En opdat de duivel die me elke dag heeft doen zondigen door ledigheid, mij niet kan treffen, maar (mij) altijd bezig (vindt) met enig goed werk, dat God moge behagen, heb ik, een priester en kanunnik van S. Pierre d'Aire, in het aartsbisdom Théroüanne, tot lof van God, de maagd Maria en van alle heiligen, en verder tot nut van al degenen die dit werk zullen zien en op verzoek van een speciale vriend van mij die voor mijn ziel alle voorspoed wenst, een vertaling in het Romaans gemaakt van de historische boeken van de bijbel, volgens de Meester van de *Historia scholastica* [=Petrus Comestor], van de historische

stof datgene weglatend waarvan het niet mijn taak is het te vertalen, en een volledig vertaling makend van de historische bijbelboeken. Ik vraag aan allen die deze vertaling zullen lezen, dat indien ze iets op de redactie in de Romaanse vertaling hebben aan te merken, ze me dat niet euvel duiden. Want, ik zweer het bij mijn ziel: ik heb niets weggelaten of toegevoegd, maar alleen de zuivere waarheid zoals ik die heb gevonden in de Latijnse bijbel en *Historia scholastica* en wie de vertaling zou willen bekijken zou de pure waarheid van al deze vertalingen kunnen beamen, zoals ik die uit het Latijn woord-voor-woord heb vertaald en zoals ik ze vertel. Ik dank god voor de tijd van leven, de gezondheid en zoveel verstand die hij mij gegeven heeft, zodat ik een zodanig groot en heilig werk volledig heb kunnen afmaken. Ik vraag iedereen die het zal horen dat ze voor mij tot God willen bidden en voor degene voor wie ik dit uit liefde heb ondernomen, dat hij ons in zijn dienst wil houden. En dat hij ons geeft met hem te regeren met de heiligen in het paradijs, hij die leeft en zal regeren voor de eeuwen der eeuwen. Amen. In het jaar 1291 in de junimaand – de maand waarin ik geboren ben en waarin ik veertig jaar ben geworden – ben ik begonnen met deze vertalingen en ik heb ze voltooid in het jaar 1294 in de februari maand [=1295 in de nieuwe stijl]. In het jaar Onzes Heren 1297, op de feestdag van St. Rémy werd ik gekozen en benoemd tot deken van St. Pierre d'Aire, waarvan ik voorheen kanunnik was, zoals hiervoor al opgemerkt is.]

Proloog 2 (Den Haag, KB, 71 A 23):

[1vb] En ceste maniere, je, qui ceste oeuvre de ce tres saint livre de en prestre [=Petrus Comestor] translatai, a l'aide de Dieu et de la grant instance de vos proieres, pour faire laies personnes entendre les hystores des escriptures anciennes, pri a tous que il aient mon poi de sens pour escuse, se aucune chose a a reprendre en l'ordenance du roumans. Car, certainement de la verité ne sui je de riens issus, ne nouveleté n'i ai ajoutée, ainçois ai poursivi ce saint maistre [= Petrus Comestor] en toutes les choses qui en roumans doivent estre par raison translatees. Si pri a tous clers entendans escriptures, qui ceste ouvraige liront, que se il y truevent aucune chose a corrigier, que la lime de leur sens vueille rimer mon rude engien et corrigier. Ci doit on savoir que je ai translaté les livres hystoriaus de la Bible selonc le texte de la Bible et selonc les hystoires les escolastres, si comme devant est dit.³⁶ Si ai escript le texte de la Bible premierement de grosse lettre et puis après en ordre les hystoires de plus de liee lettre un poi. Et comme il y a poi a exposer par hystoires, je les ai mises en gloses et ai poursivi mon ovrage, jusques en la fin en ceste maniere. A mon commencement soit la grace de saint Esperit et l'aide de la beneoite vierge Marie. Amen.

[Op deze wijze vraag ik – die dit zeer heilige boek door een priester [= Petrus Comestor] gemaakt, heeft vertaald met de hulp van God en door de grote aandrang van uw verzoeken om leken de historische stof van het Oude Testament te laten begrijpen – aan allen om mijn geringe verstand als excuus te accepteren, als er iets valt aan te merken op de redactie in het Romaans. Want, van de waarheid ben ik in niets afgeweken,

³⁶ Uit dit laatste blijkt wel de nauwe samenhang met de eerste proloog.

noch heb ik iets nieuws eraan toegevoegd, integendeel, ik heb deze heilige meester [= Petrus Comestor] in alles gevolgd dat redelijkerwijs in het Romaans vertaald moest worden. Ik verzoek alle klerken die in de schrift thuis zijn en dit werk zullen lezen, dat als ze er iets in aantreffen dat gecorrigeerd moet worden, dat de zorg van hun verstand mijn ruwe vaardigheid moge besturen en verbeteren. Men moet weten dat ik de historische boeken naar de Latijnse bijbel heb vertaald en naar *Historia scholastica*, zoals hiervoor gezegd is. Ik heb de bijbeltekst in een grote letter gezet en vervolgens de stukken uit *Historia* in de goede volgorde in een iets kleinere letter. En als er weinig uitgelegd wordt vanuit *Historia*, heb ik ze als glos geplaatst en ben met mijn werk op deze wijze verdergegaan, tot aan de voltooiing ervan. Bij mijn aanvang weze de genade van de Heilige Geest en de hulp van de gezegende maagd Maria. Amen.]

Summary

At the end of the thirteenth century Guyart Desmoulins completed his *Bible historiale*, which was during the fourteenth century a *succès fou* with the nobility and the (very) wealthy. It has been argued several times by Prof C.C. de Bruin that this translation was used as a model for the Middle Dutch *Historiebijbel van 1361*. In this article we argue that there is no evidence whatsoever for this hypothesis, but that the Dutch translator was actually influenced by the Latin tradition, and by his great predecessor, Jacob van Maerlant.